

Zbigniew Beiersdorf

Uwagi w sprawie inwentaryzacji zabytków architektury najnowszej

Ochrona Zabytków 29/2 (113), 84-88

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

UWAGI W SPRAWIE INWENTARYZACJI ZABYTEKÓW ARCHITEKTURY NAJNOWSZEJ

Problematyka badań i ochrony zabytków architektury najnowszej (z drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX w.) stanowi od niedawna przedmiot żywego zainteresowania historyków sztuki i konserwatorów w naszym kraju. W doktrynie konserwatorskiej dotyczącej ochrony architektury z tego okresu ugruntował się pogląd o konieczności zachowania nie tylko pojedynczych obiektów, lecz zespołów w skali urbanistycznej: ulicy, placu, dzielnicy, osiedla, miasta.

Nie zmienia to jednak faktu, że równocześnie występuje zjawisko permanentnego uszczuplenia zasobów zabytków architektury najnowszej, głównie pochodzących z drugiej połowy XIX w. Jest ono spowodowane przyczynami mniej lub bardziej obiektywnymi, ale głównie niedostrzeganiem bądź niedocenianiem wartości obiektów powstałych w omawianym okresie. Do pierwszej kategorii przyczyn zaliczyć można proces modernizacji miast i zakładów przemysłowych (w odniesieniu do zabytków architektury przemysłowej), do drugiej — przede wszystkim remonty kapitalne i bieżące, prowadzone bez poszanowania dla detalu i wyposażenia, zacierające a nawet odbierające budowlom charakter stylowy.

Ochrona zabytków architektury najnowszej napotyka trudności natury formalnej, gdyż obiekty z omawianego okresu nie mają w większości wypadków prawnego statusu zabytku. Zawążył na tym zjawisku brak znajomości zasobów architektury najnowszej w terenie oraz brak ich waloryzacji. Nie bez wpływu na taką sytuację pozostaje, jak sądzę, instrukcja do pierwszego *Spisu Zabytków Architektury* (Warszawa 1964), która zalecała w odniesieniu do zabytków architektury z drugiej połowy XIX i pierwszej XX w. „*stosować pewne zniżanie przy wartościowaniu, celem ograniczenia ich ilości w listach weryfikacyjnych*”. Druga wersja spisu z 1971 r. nie rozwiązała problemu w sposób zadowalający.

Obecnie dojrzała świadomość i potrzeba szybkiego usunięcia tych braków. Niniejszy artykuł jest próbą włączenia się do dyskusji nad

sposobem zinwentaryzowania zasobów architektury najnowszej oraz przeprowadzenia ich waloryzacji. Uwagi na ten temat są wynikiem praktycznych doświadczeń, jakie Pracownia Dokumentacji Naukowo-Historycznej Oddziału PKZ w Krakowie uzyskała w związku z opracowaniem ewidencji, katalogu i waloryzacji zabytków architektury z drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX w. w Bytomiu¹. Opracowanie takie wykonane zostało na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Katowicach. Inicjująca rola województwa katowickiego w zakresie podjęcia akcji kompleksowej inwentaryzacji obiektów architektury najnowszej jest konsekwencją faktu, że tereny Górnego Śląska podlegały od połowy XIX w. intensywnym procesom urbanizacyjnym, przebiegającym równocześnie z rozwojem industrializacji. Stąd o wartościach zabytkowych wielu miast w tym regionie decydują duże, stacjonarno-jednolite zespoły architektury o cechach stylistycznych historyzmu, secesji i modernizmu oraz ekspresjonizmu i funkcjonalizmu. Architektura ta odznacza się dużym zróżnicowaniem tematycznym. Oprócz kamienic i willi miejskich zachowały się obiekty dawnej architektury przemysłowej oraz osiedla i kolonie domów proletariackich.

Przy realizacji opracowania katalogu architektury najnowszej w Bytomiu wystąpiły wszystkie charakterystyczne warunki, w jakich powstają opracowania tego typu. Po pierwsze opracowujący musieli spenetrować obszerny teren w celu typowania obiektów, które dotychczas nie były przedmiotem zainteresowań naukowych i konserwatorskich. Po wtóre liczba zewidencjonowanych obiektów była duża. Po trzecie czas wykonania pracy był krótki. Katalog miał bowiem dostarczyć w trybie awaryjnym materiał dla pilnych zadań konserwatorskich, wynikających m. in. z konieczności

¹ Inwentaryzację i katalog zabytków z drugiej połowy XIX i pierwszej połowy XX w. w Bytomiu opracował zespół w składzie: Z. Beiersdorf, M. Dymek, A. Leo, A. Sudacka. Naukowym konsultantem pracy był dr P. Krakowski z Instytutu Historii Sztuki UJ.

ustosunkowania się do projektów modernizacji i przebudowy układu miejskiego. W tej sytuacji tradycyjne metody katalogowania okazały się niewystarczające. Niezbędne było przyjęcie metody kartoteki oraz opracowanie karty, która zawierałaby pozycje adekwatne dla problematyki architektury najnowszej i która byłaby szybka i wygodna w zapisie oraz komunikatywna w odczytywaniu. Ponieważ warunków powyższych nie spełniała tzw. „karta zielona”, autor niniejszego artykułu opracował wzór karty specjalnie przeznaczonej do katalogowania zasobów architektury najnowszej. W zawartości treściowej nowa karta wykazuje oczywiście podobieństwo do „karty zielonej”. Są jednak i różnice. Zaliczyć do nich wypada: ograniczenie nadmiaru informacji administracyjnych na rzecz informacji o samym obiekcie oraz wprowadzenie rubryki konserwatorskiej, obejmującej charakterystykę konserwatorskiego stanu zachowania i wytyczne konserwatorskie.

Najistotniejsze zmiany dotyczą sposobu zapisu. Idea, która przyświecała przy opracowywaniu karty było wyeliminowanie, jak dalece to było tylko możliwe, opisu słownego na rzecz oznaczania cech obiektu symbolami graficznymi. Karta ma układ strefowy. Każda ze stref zarezerwowana jest wyłącznie dla określonej problematyki. W obrębie poszczególnych grup zagadnień architektonicznych wyszczególnione zostały na karcie w układzie współrzędnych cechy najbardziej typowe. Przyjęto zasadę umieszczania cech ogólnych na osi wertykalnej i cech szczegółowych na osi horyzontalnej. Zapis sprowadza się wówczas do umieszczenia znaku graficznego (np. krzyżyka) w miejscu przecięcia współrzędnych odpowiednich dla inwentaryzowanego obiektu. W wypadku wprowadzenia dodatkowego kryterium materiałowego, cechy szczegółowe otrzymują numerację liczbową. Wpisanie odpowiedniej liczby w odpowiedniej pozycji materiałowej wskazuje na tworzywo, z którego wykonany jest element należący do cech szczegółowych obiektu.

Dla rozwiązań nietypowych zarezerwowano w każdej grupie problemów miejsce wolne przeznaczone do wypełniania przez inwentaryzatora.

Aby ustrzec się przed zatraceniem wartości indywidualnych, których nie można wyrazić wyłącznie znakiem graficznym, przewidziana jest możliwość lapidarnego rozwinięcia i skomentowania tych cech w formie tekstu wpisanego do rubryki „uwagi”. Odpowiednie odnośniki umieszczone przy znakach graficznych stosowane są na zasadzie przypisów, oznaczonych kolejnymi literami alfabetu.

Przedstawiona wyżej karta z zapisem graficznym ma wiele zalet, do których należy przede wszystkim operatywność w pracy terenowej i szybkość wypełniania. Ponadto występowanie określonych zagadnień w stałych miejscach na karcie ułatwia jej zapis i odczytywanie oraz odnajdywanie wybranej informacji w odnie-

sieniu do obiektu pojedynczego jak też zespołu. Wreszcie układ karty pozwala na opuszczanie pewnych zagadnień i późniejsze wpisywanie ich jako uzupełnień uzyskanych w miarę napływu informacji. Całość redakcji karty pozostaje przy tym bez zmian. Przy tekstowym opisie katalogowym nie byłoby to możliwe. Dodatkową zaletą karty z zapisem graficznym jest możliwość szybkiego i nieskomplikowanego powielania jej egzemplarzy.

Wreszcie wspomnieć należy, że dla karty przyjęty został znormalizowany format A4, wygodny w pracy terenowej i łatwy przy gromadzeniu w archiwach.

Dane potrzebne do wypełniania karty uzyskuje się dwoma sposobami: w wyniku inwentaryzacji terenowej oraz jako rezultat kwerendy źródłowej pozwalającej ustalić podstawowe dane z historii budowlanej, jak: czas budowy, autorstwo oraz źródłowo poświadczony przebudowy lub remonty. Ustalenie tych danych ma istotne znaczenie dla określenia wartości zabytkowej obiektu.

OPIS KARTY

A w e r s. Strefa I, najwyższa, jest nagłówkiem karty i zawiera metrykę obiektu, w którą wpisywane są dane administracyjne (adres, dane własnościowe), określenie stylu, podstawowe dane z historii budowlanej. W strefie tej do rubryki „grupa” wpisywane jest określenie wartości zabytkowej obiektu. Waloryzacja ta ma charakter propozycji do czasu zatwierdzenia przez władze konserwatorskie. Jak bowiem wspomniano wyżej, są to obiekty, które dotychczas nie stanowiły jeszcze przedmiotu zainteresowania konserwatorskiego.

Poniżej nagłówka awers karty podzielony jest pionowo na dwie części. Lewa przeznaczona jest dla zapisu, natomiast prawa zarezerwowana jest dla materiału ilustracyjnego.

Strefa II zawiera charakterystykę rzutu budowli i materiału budowlanego, z którego ją zbudowano.

Strefa III obejmuje charakterystykę bryły. W pozycji „akcent wysokościowy” przewidziane jest wpisanie elementu, który spełnia tę funkcję, np. wieży. W pozycji „ilość kondygnacji” przyjęte zostało wpisywanie liczby kondygnacji naziemnych. Wynika to z marginalnego udziału piwnic w wartości zabytkowej układu przestrzennego zabytków architektury najnowszej oraz z założenia, że karta obejmuje informacje niezbędne. Wiadomo zaś, że wszystkie zasadniczo budowle z omawianego okresu są podpiwniczone.

Strefa IV dotyczy elewacji. Zawiera ona dwie grupy problemów. Jedne dotyczą kompozycji poszczególnych elewacji, drugie elementów i detali występujących na tych elewacjach i materiału. z którego zostały wykonane. W wypadku elementów powtarzających się jak balkony, loggie, szczyty itp., przewidziana jest możliwość wpisania ich liczby przy nazwie elementu lub detalu.

W pozycji „stolarka okienna” przyjęto zasadę wpisywania procentu zachowania. To uściślenie ma duże znaczenie przy precyzowaniu wniosków konserwatorskich mających na celu ochronę m. in. oryginalnej stolarki przed zniszczeniem w trakcie np. prac remontowych. Inskrypcje i daty umieszczone na elewacji wpisuje się na kartę w pełnym brzmieniu. Prawa strona awersu karty przewidziana jest na umieszczenie dokumentacji fotograficznej. W układzie karty dążono bowiem do bezpośredniego zestawienia obok siebie opisu rzutu budowli i elewacji z odpowiednim materiałem ilustracyjnym. Celem była konfrontacja zapisu (w skrótowej formie) z widokiem fasady na projekcie (o ile taki zachował się) i na zdjęciu fotograficznym stanu istniejącego, a także z rzutem poziomym budowli (reprodukcja oryginalnego projektu lub aktualnej inwentaryzacji architektonicznej).

Układ ten nie jest jednak pozbawiony pewnych braków. Polegają one na ograniczeniu ilości materiału ilustracyjnego oraz formatu odbitek do wymiarów 6×6, 6×9; ograniczenie to spowodowane jest formatem karty. Rekompensatą jest tu fakt, że „wglądówki” umieszczone na karcie, opatrzone metryczką z numerem negatywu, ułatwiają uzyskanie odbitek w większym formacie.

R e w e r s. Strefa I zawiera dane dotyczące dachu, jego formy, detalu i materiału. Strefa II dotyczy wnętrza.

Strefa III przeznaczona jest na charakterystykę wartości urbanistycznych obiektu, jego stosunku do otoczenia i określenia zabytkowych elementów kompozycyjnych w tym otoczeniu. Strefa IV zarezerwowana jest dla podstawowej literatury przedmiotu i dla źródeł, którymi posłużono się przy opracowywaniu historycznej problematyki karty.

Strefa V przeznaczona jest na uwagi oraz komentarze, które stanowią rozwinięcie, w uzasadnionych wypadkach, skrótowych oznaczeń graficznych.

Prawy, dolny narożnik rewersu karty poświęcony jest problematyce konserwatorskiej. Dział ten opracowany został w formie tabeli, opartej również na systemie współrzędnych. W osi horyzontalnej umieszczone są zagadnienia dotyczące rzutu, bryły, elewacji, strefy dachu, wnętrza oraz otoczenia, natomiast w osi wertykalnej określenia różnych stanów konserwatorskiego zachowania tych elementów oraz wynikające z tego wytyczne konserwatorskie. Pod pojęciem stanu zachowania konserwatorskiego rozumiane jest nie tylko przeanalizowanie stanu technicznego, lecz również stanu zachowania wartości zabytkowych.

ZASADY WALORYZACJI

Obiekty i zespoły zabytków architektury najnowszej objęte inwentaryzacją poddane zostały jednocześnie analizie ich wartości zabytko-

wych. Zasady waloryzacji odpowiadają, z pewnymi modyfikacjami, kryteriom uwzględnionym w instrukcji do *Spisu Zabytków*. Niemniej jednak mają one charakter roboczy i nie pozbawione są elementów dyskusyjnych.

Grupa I

Obiekty reprezentatywne w skali krajowej przez swe walory artystyczne, historyczne czy naukowe dla danego okresu lub rodzaju zabytków.

Obiekty prekursorskie pod względem stylistycznym, typologicznym czy konstrukcyjno-technicznym.

Obiekty związane z wybitnymi twórcami architektury najnowszej. Obiekty o wartościach artystycznych, historycznych lub naukowych nieco mniejszych od wymienionych wyżej, lecz:

- a) zachowane wyjątkowo kompletnie zarówno w zakresie architektury, jak i wyposażenia wnętrz;
- b) unikalne w skali krajowej.

Grupa II

Obiekty reprezentatywne w skali regionu lub miejscowości przez swe walory artystyczne, historyczne czy naukowe dla danego okresu lub rodzaju zabytków.

Obiekty o nieco mniejszej wartości od wymienionych wyżej, lecz:

- a) unikalne w skali regionu czy miejscowości;
- b) spełniające ważną rolę w kompozycji urbanistycznej zespołu.

Obiekty pierwotnie o wysokiej wartości artystycznej lub związane z wybitnymi twórcami architektury nowoczesnej, zniekształcone przez przebudowy.

Grupa III

Obiekty typowe o przeciętnej, lecz bezspornej wartości artystycznej, historycznej lub naukowej.

Obiekty wchodzące w skład zespołów urbanistycznych.

Obiekty, które pierwotnie można by zaliczyć do wyższej grupy, lecz zostały zniekształcone przez przebudowy.

Grupa IV

Obiekty typowe o miernej wartości artystycznej, historycznej czy naukowej, w złym stanie zachowania, lecz wchodzące w skład zespołów urbanistycznych.

Obiekty typowe o miernej wartości artystycznej, historycznej czy naukowej, w dobrym stanie zachowania, lecz:

- a) nie wchodzące w skład określonych zespołów;
- b) zakłócające układ określonych zespołów.

WNIOSKI OGÓLNE

Przedstawiony wzór karty został praktycznie sprawdzony na przykładzie katalogowania zabytków architektury z drugiej połowy XIX

i pierwszej połowy XX w. w trzech zespołach miejskich. Karta dobrze spełniła swoje zadanie, pozwalając uzyskać wstępne dane o zasobach tej architektury na inwentaryzowanym terenie. Proponowana forma zapisu oraz dokumentacja fotograficzna w formie „wglądówek” okazała się do tego celu wystarczająca. Jednocześnie inwentaryzacja przeprowadzona przy zastosowaniu kart ujawniła bardzo wiele obiektów godnych dalszych badań i opracowań syntetycznych, ujawniła setki budowli (np. w Bytomiu ok. 700), które winny stać się obiektami zainteresowania konserwatorskiego. Jest sprawą niewątpliwą, że wnikliwe potraktowanie problemu zabytków architektury najnowszej w skali kraju spowoduje wprowadzenie do rejestrów konserwatorskich dziesiątków tysięcy takich obiektów. W związku z poważnym wzrostem ujętego w rejestry konserwatorskie zasobu zabytków przydatne będzie zapewne posługiwanie się techniką komputerową jako pomocą w racjonalnej polityce konserwatorskiej. W tej sytuacji zaproponowane przez kar-

tę przełożenie problematyki architektoniczno-zabytkowej na język symboli może ułatwić zakodowanie odpowiednich danych w pamięci maszyn cyfrowych.

Karta — zarówno sposób jej zapisu, jak i wartość treściowa — powinna stać się tematem szczegółowych rozważań. Odrębnego omówienia wymagałoby zagadnienie kryteriów i określeń stylistycznych, zagadnienie wartościowania i wytycznych konserwatorskich. Na marginesie warto zaznaczyć, że w dyskusji można by dokonać porównań z innym zbliżonym typem karty, operującej wyłącznie zapisem tekstowym i posiadającym załącznik z materiałami fotograficznymi w większym formacie i w większej liczbie. Wzór takiej karty wypróbowany jest w Pracowni Dokumentacji Naukowej Krakowskiego Oddziału PKZ równocześnie z kartą przedstawioną w niniejszym artykule.

*mgr Zbigniew Beiersdorf
PP PKZ Kraków*

REMARKS CONCERNING THE LISTING OF MONUMENTAL ARCHITECTURE

The problems connected with protection of architectural monuments dating from the second half of the 19th and the first half of the 20th century have become recently the subject of interest of many historians of art and conservators in Poland. There can be observed, however, the tendency of decreasing the number of architectural monuments which is due to their underestimation. Besides, not all of them possess the legal status of monuments. The author presents the way in which cataloguing and valorization of architectural monuments dating from the 19th and the 20th century are conducted in Bytom by Scientific-Research History Section, Cracow Branch of PKZ (Ateliers of Historical Monuments Conservation). Because of the lack of time and a great number of architectural objects, the card index method has been applied. The author worked out a new type of card

meant to account for the latest architectural objects. In comparison with the one used before it contains more information about the object itself, about its state of preservation and it gives instructions as regards restoration. Description by means of words has been replaced, as far as it was possible, by graphic symbols and numbers. The new card has many advantages: it is easy to use it in the open-air restoration works, it can be easily filled in and duplicated.

The latest architectural objects underwent close analysis aimed at their estimation. As a consequence they were divided into four groups. In conclusion the author states that the new card may be considered as a step towards computer listing of architectural objects.